

Wokół restytucji polskich dóbr kultury

Wśród wielu norm prawa międzynarodowego, jakie zostały pogwałcone przez III Rzeszę w latach II wojny światowej, były i te, które nakazywały ochronę dóbr kulturalnych jako wspólnego dorobku całej cywilizowanej ludzkości. Jednak dopiero po upadku muru berlińskiego sprawy restytucji narodowych dóbr kultury przemieszczonych w czasie II wojny światowej i ochrony zabytków otrzymały nowy impuls. Pod koniec XX w. różne instytucje oraz gremia międzynarodowe związane z zagadnieniami kultury przekazały do rządów poszczególnych państw postulaty i wytyczne w sprawie zagrabionych dzieł sztuki, które znalazły się w innym posiadaniu niż u ich prawowitych właścicieli. Wkrótce jednak okazało się, że restytucje zabytków kultury to sprawy bardzo skomplikowane, na które mają wpływ nie tylko interesy narodowe poszczególnych krajów, ale również uwarunkowania polityczne.

W 1947 r. Biuro Odszkodowań Wojennych wyceniło polskie straty w dobrach kultury i sztuki według wartości złotego w 1939 r. na 5 mld 365 mln zł. Należy jednak zaznaczyć, że wyliczone kwoty dotyczyły tylko ziem zachodnich i centralnych Polski, bez uwzględnienia strat na ziemiach wschodnich należących do 1945 r. do II Rzeczypospolitej i z wyłączeniem obszarów uzyskanych w 1945 r.

W 2001 r. zajmujący się problematyką restytucji dóbr kultury między Polską a Republiką Federalną Niemiec publicysta Włodzimierz Kalicki wyliczył, że straty w zakresie dóbr kultury ustalone w 1947 r. według obowiązujących przeliczników w końcu 2001 r. wyrażały się kwotą około 20 mld dolarów.

Nr 118 / 2013
01'02'13

INSTYTUT ZACHODNI
im. Zygmunta
Wojciechowskiego
Instytut Naukowo-Badawczy,
Poznań

Autor:
Maria Rutowska

Redakcja:
Marta Götz
Radosław Grodzki
Krzysztof Malinowski

Zastrzegł jednak, że ten szacunek ma charakter jedynie orientacyjny, gdyż oparty został wyłącznie na stratach udokumentowanych. Według profesora Jana Pruszyńskiego łączna szacunkowa wartość rynkowa dzieł sztuki zrabowanych przez Niemców i Rosjan w Polsce w latach 1939-1945 wynosi obecnie około 30 mld dolarów.

Prowadzone zaraz po zakończeniu wojny przez Polskie Misje Rewindykacyjne akcje poszukiwawcze zagrabionych i wywiezionych z obszarów Polski dóbr kultury w byłych strefach okupacyjnych Niemiec i Austrii musiały zostać z powodów politycznych zakończone w 1950 r. Ich przerwanie spowodowało odzyskanie przez Polskę tylko części zagrabionych i ukrytych tam zabytków. Ponadto duża część będących polską własnością dzieł sztuki została zagrabiona przez żołnierzy Armii Czerwonej i wywieziona do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Nie był to jednak koniec „wędrówek” zrabowanych w Polsce zabytków. Były wywożone i sprzedawane dalej, wystawiane na aukcjach, część zdołała i zdoła nadal sale wystawowe w muzeach rosyjskich, niemieckich oraz w innych krajach lub ukryta jest w magazynach muzealnych. Niektóre z nich wróciły przed 1989 r. jako „dary” dla Polski od Związku Radzieckiego.

Budowa nowych stosunków po 1990 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec wiązała się również z rozwiązaniem problemów dotyczących zniszczenia i grabieży dóbr kultury oraz z ich przemieszczeniem w wyniku II wojny światowej na terytorium drugiego państwa. Podpisany w dniu 17 czerwca 1991 r. Traktat polsko-niemiecki „O dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy” pozwolił na rozpoczęcie w lutym 1992 r. dwustronnych rozmów w tych sprawach. Na ich trudny przebieg i nie zadawalające – jak do tej pory rezultaty ma niewątpliwie wpływ ogrom strat poniesionych przez Polskę w dobrach kultury narodowej w latach 1939-1945.

Warto tutaj przypomnieć, że taki stan rzeczy jest również spowodowany faktem znalezienia się w rękach prywatnych dużej części poszukiwanych przez stronę polską zabytków kultury i to w przeważającej części poza granicami Niemiec. M.in. w 2008 r. wrócił z Wielkiej Brytanii obraz Portret czytającego mężczyzny z XVI w., którego autorem jest Pieter de Grebbe. Jest już znowu w polskich zbiorach licytowany na aukcji w Szwajcarii obraz Lucasa Cranacha Młodsze Portret Filipa I. Szczególnym natomiast przypadkiem było odzyskanie XVII-wiecznego obrazu zatytułowanego Eneasz wynoszący Anchizesa z Płonącej Troi, który zwrócono Polsce na podstawie zapisu w testamencie właściciela-żołnierza niemieckiego, który w 1944 r. wywiózł obraz z Warszawy. Podobnie w 1999 r. oddany został w depozyt Muzeum Narodowego w Krakowie obraz Jerzego Kossaka Odwrót Napoleona spod Moskwy.

Przekazująca go osoba z Niemiec wiedziała, że został on zabrany w czasie wojny z pałacu lub mieszkania w okolicach Krakowa przez członka jej rodziny.

W 1991 r. w Biurze Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą rozpoczęto kolejne prace dokumentacyjne dotyczące strat wojennych polskiego dziedzictwa kulturowego. Od 2001 r. zadania tego urzędu są kontynuowane w Departamencie Dziedzictwa Narodowego Ministerstwa Kultury. Skoncentrowano się na gromadzeniu dokumentacji i sporządzeniu komputerowej bazy danych zawierającej informacje o utraconych dobrach kultury, stale uzupełnianej i aktualizowanej dzięki prowadzonym badaniom i poszukiwaniom. W bazie danych zagrabione dzieła sztuki pogrupowane są w 23 działach, m.in. malarstwa, rzeźby, grafiki, mebli, tkanin, porcelany, szkła, złotnictwa, militariów, zbiorów numizmatycznych i archeologicznych. Zarejestrowanych jest około 60 tys. zaginionych obiektów. W tej liczbie znajduje się około 13 tys. obrazów oraz 9 tys. rycin i rysunków, ponad 4 tys. obiektów złotniczych, mebli i innych przedmiotów.

Kilka lat później w 1999 r. w strukturze Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych powstał zespół ds. rewindykacji dóbr kultury, którego zadaniem jest restytucja przemieszczonych dóbr kultury. W zespole koordynowane są poszukiwania oraz podejmowane inne prace zmierzające do ich odzyskania. W prowadzonych staraniach zespół ściśle współdziała ze wspomnianym wyżej Departamentem Dziedzictwa Narodowego w Ministerstwie Kultury. Ponadto informacje o polskich utraconych dziełach sztuki są publikowane w serii wydawniczej Departamentu pt. *Straty Kultury Polskiej* oraz stronach internetowych: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Ambasady Polskiej w Stanach Zjednoczonych oraz Central Registry of Information on *Looted Cultural Property 1933-1945*. Dzięki staraniom pracowników obu Ministerstw powróciło do kraju wiele cennych obiektów. W 2012 r. z okazji jubileuszu 150-lecia Muzeum Narodowego w Warszawie zorganizowana została specjalna prezentacja siedmiu odzyskanych w ostatnich latach obrazów. Były to m.in. Żydówka z pomarańczami Aleksandra Gierymskiego, Leona Wyczółkowskiego W pracowni malarza oraz dwa obrazy Juliana Fałata Przed polowaniem w Rytwianach oraz Naganka na polowaniu w Nieświeżu zrabowane przez Niemców z Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych. Te dwa ostatnie wystawione na aukcji w USA powróciły do Polski w 2011 r. Prezentacji towarzyszył multimedialny pokaz dokumentujący powrót zabytków do Polski oraz podjęte nad nimi prace konserwatorskie.

Dla wspomagania działań mających na celu odnajdywanie zaginionych zabytków oraz zachowanie ich w pamięci kolejnych pokoleń powstał z inicjatywy Anny

Zimeckiej ze Stowarzyszenia Komunikacji Marketingowej SAR interesujący projekt multimedialny zatytułowany Muzeum Utracone. Projekt jest realizowany przez wspomniane wyżej Stowarzyszenie oraz Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z którego środków jest finansowany. Do powołanej dla projektu Rady Programowej zaproszeni zostali: prof. dr hab. Andrzej Rottermund Dyrektor Zamku Królewskiego w Warszawie, prof. Uniwersytetu Warszawskiego Anna Poprzęcka, dr hab. Władysław Stępnik Naczelnny Dyrektor Archiwów Państwowych, dr Tomasz Makowski – Dyrektor Biblioteki Narodowej, Paweł Jaskanis – Dyrektor Muzeum – Pałacu w Wilanowie oraz dr hab. Piotr Maciejewski Dyrektor Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony.

Założeniem projektu jest pokazanie w ultranowoczesnej formie różnego rodzaju zabytków kultury utraconych w ciągu wieków, szczególnie zaś w latach II wojny światowej. Siedzibą Muzeum Utraconego są wirtualne kopie nieistniejących – pałacu Brühla i pałacu Saskiego, budynków o wybitnych walorach artystycznych i kulturowych, wysadzonych w powietrze przez Niemców po upadku powstania warszawskiego w grudniu 1944 r. Wszystkie rodzaje prezentowanych utraconych zabytków są zaopatrywane w wyczerpujące informacje na temat ich autorstwa, pochodzenia, okoliczności, w których zaginęły, oraz znaczenia dla kultury polskiej i międzynarodowej.

Nadrzędnym celem projektu jest również poszukiwanie nowych sposobów popularyzowania wiedzy na temat utraconego dziedzictwa kulturowego oraz możliwości dotarcia do zaginionych, zwłaszcza w latach 1939-1945, zabytków kultury, szczególnie malarstwa, rzeźby, rzemiosła artystycznego i bezcennych dzieł rękopiśmiennych.

Pierwsza wirtualna prezentacja Muzeum Utraconego miała miejsce w czasie Nocy Muzeów w maju 2010 r. na dziedzińcu Zamku Królewskiego w Warszawie. Pokazano w niej 35 najcenniejszych dzieł, które zaginęły podczas II wojny światowej. Były to m.in. obrazy Rafaela Santi, Lucasa Cranacha st., Hansa Holbeina mł., Pietera Bruegla, Józefa Brandta i Aleksandra Gierymskiego. W 2011 r. prezentacja kolejnych zrabowanych i zaginionych dzieł sztuki odbyła się na murach Starego Miasta w Warszawie.

Trzeci pokaz przygotowany przez Muzeum Utracone odbył się 18 maja 2012 r. w Krakowie na dziedzińcu Zamku Królewskiego na Wawelu. Dzień później ta sama prezentacja zaginionych dzieł sztuki miała miejsce w Warszawie, przed Pałacem Prezydenckim. W tej wirtualnej galerii znalazły się również zabytki kultury, które zostały

odzyskane w ostatnim roku. Od dnia 20 maja przez okres tygodnia wspomniany pokaz był emitowany nocą w warszawskiej Galerii Kordegarda.

Ważną częścią projektu jest rejestracja przygotowywanego każdego roku wirtualnego pokazu na płytach DVD. Są one rozsyłane do ponad 500 muzeów w Polsce i prezentowane tam podczas Nocy Muzeów. W ten sposób osoby odwiedzające w tym czasie muzea w całej Polsce mają okazję obejrzeć nieznane im dzieła sztuki oraz poznać ich historię.

Sprawa przemieszczonych dóbr kultury w latach II wojny światowej, mimo upływu prawie 68 lat od jej zakończenia, pozostaje nadal problemem do rozwiązania. Multimedialny projekt pt. Muzeum Utracone przypomina o tej nie załatwionej sprawie i jest ważną inicjatywą mającą na celu odnajdywanie zagrabionych i zaginionych zabytków. Zadaniem projektu jest także zwrócenie szczególnej uwagi na „odzyskiwanie mentalne” utraconych dóbr kultury oraz przywracanie pamięci szczególnie o tych, które należą do dziedzictwa kulturowego całej Europy. Może XXI w. będzie okresem „wielkich powrotów”, a w przyszłości powstanie wirtualne Muzeum Dzieł Odzyskanych. Ostatnim przykładem „wielkiego powrotu” jest obraz Lucasa Cranacha st. Madonna pod jodłami, ofiarowanego Katedrze Wrocławskiej w 1510 r. Obraz ten, który znalazł się w Szwajcarii, należy do najcenniejszych dzieł znajdujących się w polskich zbiorach i od 28 grudnia 2012 r. jest prezentowany w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu.

Maria Rutowska – profesor Instytutu Zachodniego, zainteresowania badawcze obejmują problemy drugiej wojny światowej, pogranicza polsko-niemieckiego i współczesnych stosunków polsko-niemieckich.

